

JOONI EESTI RAHVASTIKU DEMOGRAAFILISE KÄITUMISE MUUTUMISEST

Heldur PALLI

Ajaloo Instituut. Rütli 6, EE-0001 Tallinn, Eesti

On vaadeldud eesti rahva demograafilise käitumise kujunemist 17. sajandist tänapäevani. Traditsioonilist demograafilist käitumist (17. sajandist 19. sajandi viimase veerandini) iseloomustas suur sündimus ja abieluviljakus, vallaslaste väike osakaal ja abielude püsivus. 19. sajandi viimasest veerandist toimus üleminek tänapäeva demograafilisele käitumisele, mida iseloomustab vähene sündimus, naiste madal viljakus, abielude ebapüsivus, suur lahutumus ning vabaabielude ja külastusabielude hulga kiire kasv. See on viimasel ajal ohustama hakanud koguni meie rahvastiku normaalset taastet (asendumist).

Rahvastik muutub aegade jooksul kindla malli ehk väljakujunenud seaduspärasuste järgi. Seda malli nimetatakse rahvastiku taaste tüübiks ehk demotaastetüübiks. Traditsioonilist taastetüüpi iseloomustab suur sündimus ja suur suremus ning see on maati (ja ka ise aegadel) erisugune. Sündimus oleneb rahvastiku teadlikust tegevusest – rahvastiku demograafilisest käitumisest. Traditsioonilise demotaastetüübi puhul avaldub rahvastiku demograafiline käitumine peamiselt esmakordse abiellumisvanuse muutumises. Vallaslaste osakaal on väike. Perekonna planeerimine (perekonnapiiramine) etendab seejuures vaid mõningat osa. Üleminek perekonnapiiramisele annab tunnistust üleminekust tänapäevasele ehk modernsele demotaastetüübile.

Suremust vähendavad paljud tegurid, nagu arstiteaduse edusammud, hügieeni, toitumise ja elamistingimuste paranemine, mis ei sõltu otseselt rahvastiku demograafilisest käitumisest. Teisest küljest mõjutab suremuse muutumine rahvastiku demograafilist käitumist.

Rahvastik teiseneb veel rände mõjul. Inimene võib oma elukohta vahetada tahtlikult, kuid ränne võib sõltuda (eriti varematal aegadel) ka muudest asjaoludest. Näiteks läksid eesti talupoisid üsna vastu tahtmist 20–25 aastaks Vene kroonusse teenima. Sõdade ajal viidi Eesti alalt sõjasaagina kaasa hulk rahvast. Mõisahärrad võtsid oma pärisorje kaasa linna, Venemaale või mujalegi.

Inimeste tahtlikku demokäitumist mõjutavad majanduslik olukord, sotsiaalsed olud, õppimisvõimalused ja muugi. Tihti on need tegurid ajutise või kohaliku iseloomuga ning tagantjärele on neid raske või koguni võimatu kindlaks teha, sest seda ei luba säilinud allikate seis.

Enne meetrikaraamatute kasutuselevõttu (Eestis hakati neid pidama 17. sajandil ja suurem osa säilinud meetrikaraamatuid pärineb sajandi teisest poolest) peaaegu pole võimalik rahvastiku demokäitumist jälgida. 17. sajandi teisel poolel ilmneb, et Eesti rahvastikul on (arvatavasti pikema aja jooksul välja kujunenud) demograafilise käitumise tavad.

17. sajandist ja 18. sajandi esimesest aastakümnest säilinud meetrikaraamatud on suurelt osalt lünklikud ja säilinudki on neid vaid 39.¹ Seega saab rahvastiku demograafilise käitumise kohta tõmmata vaid äärejooni. Näib, et 17. sajandi lõpupoolel (1690–1694) oli sündimus Eesti alal umbes 40‰ (tab. 1). Vallaslapsi oli maal vähe – umbes 2% kõigist sündinust lastest (tab. 2). Väga silmatorkav oli abiellumiste terav sesoonsus: novembrist jaanuari lõpuni sõlmiti maal vähemalt kaks kolmandikku kõigist aasta abieludest.²

Need arvud on väga lähedal 18. sajandi (õigemini aastate 1715–1799) vastavatele näitajatele. 1720–1799 oli Eesti alal keskmine sündimus 39,6‰ (tab. 1) ning vallaslapsi oli 18. sajandil samuti vähe, maal umbes 2% sündinud lastest (tab. 2). Ka abiellumiste sesoonsus oli samasugune – kaks kolmandikku kõigist aasta jooksul talupoegade vahel sõlmitud abieludest langes aega novembrist jaanuarini.³

Võib oletada, et nii 17. sajandi teisel poolel kui ka 18. sajandil on Eestis tegu rahvastiku demograafilise käitumise ühtse tüübiga – talupoegade traditsioonilise demograafilise käitumisega. Täpsemalt on see tüüp jälgitav 18. sajandist pärinevate allikate põhjal. 1700–1721 jäi Eesti Põhjasõja tallermaaks ja kannatas rängalt sõjategevuse ja -rüüste all. Sellele lisandusid 1709. aasta viljaikaldus ja 1710.–1711. aasta katkuepidemia. Eriti suurt hävitustööd rahva hulgas tegi just viimane. Kui 1695 võis Eesti rahvaarvu hinnata 350 000–400 000 inimesele, siis 1712 oli järele jäänud vaid 150 000–170 000. Seejärel hakkas rahvastik kosuma ja aastal 1782 oli Eestis juba 485 000 inimest (tab. 3), sajandi lõpul aga 500 000. Nii olid aastad 1712–1799 Eestis rahvastiku kiire kasvu aeg: elanike arv kolmekordistus. Kasvutempo oli umbes 1% aastas. Kui aga aluseks võtta ajavahemik 1712–1782, mil rahvaarv kasvas 2,85-kordseks, siis oli kasvutempo koguni 1,5%. Kasvu põhjustas üsnagi kõrge sündimus: 1715–1799 keskmiselt 39,6‰ aastas. Suremus oli 1750–1799 29,1‰ (tab. 1), 1712–1749 oli see ilmselt mõnevõrra madalam. Nii oli ka loomulik iive kõrge, sajandi teisel poolel 10,5‰, sajandi esimesel poolel (täpsemalt 1712–1749) mõnevõrra kõrgemgi.

¹ **Palli, H.** The population of Estonia in the last decades of the Swedish period. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 1993, **11**, 195.

² Samas, 199.

³ **Палли Х.** Естественное движение сельского населения Эстонии 1650–1799, 2. Таллинн, 1980, 43–44.

Sündimus- ja suremuskordajad Eesti alal %*

Aastad	Sündimus- kordaja	Suremus- kordaja	Aastad	Sündimus- kordaja	Suremus- kordaja
1690–1694	40,0	27,0	1930–1934	16,8	14,9
1720–1749	39,6		1935–1939	16,1	15,0
1750–1799	39,6	29,1	1950–1954	18,3	13,4
1801–1850	36,3	28,2	1955–1959	16,9	11,1
1865–1913	30,2	21,9	1960–1964	16,0	10,5
1871–1875	33,7	22,3	1965–1969	14,8	10,7
1876–1880	31,6	21,2	1970–1974	15,6	11,1
1881–1885	30,3	23,0	1975–1979	15,1	12,0
1886–1890	29,4	21,0	1980–1984	15,7	12,3
1891–1895	28,1	20,1	1985–1989	15,9	12,0
1896–1900	29,2	19,1	1990	14,2	12,4
1901–1905	28,5	19,0	1991	12,3	12,6
1906–1910	26,2	18,6	1992	11,7	13,0
1911–1913	24,6	18,5	1993	10,0	14,0
1920–1924	19,6	16,5	1994	9,5	14,8
1925–1929	17,8	16,5	1995	9,1	14,1

* 1690–1799 Eesti ala (üheksa maakonda – Lääne-, Harju-, Järva-, Viru-, Tartu-, Võru-, Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaa – 19. sajandi lõpu piires); 1801–1913 Eestimaa (Lääne-, Harju-, Järva- ja Virumaa); 1920–1939 Eesti Vabariik; 1950–1991 Eesti NSV; 1992–1995 Eesti Vabariik.

1690–1799: **Palli, H.** The population of Estonia in the last decades of the Swedish period. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 1993, 11, 204; 1801–1850: **Vahre, S.** Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. – Rmt.: Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, 82; 1865–1913: **Рашии А.** Население России за 100 лет (1811–1913). Статистические очерки. Москва, 1956, 167–168, 187–188; 1920–1989: **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia, 1993, 8, 1665; 1990–1995: Eesti statistika aastaraamat 1996. Tallinn, 1996, 57.

Rahvastiku demograafilise käitumise seisukohalt on oluline teada, kui vanalt inimesed abiellusid esimest korda, kas perekonna kujunemisel on võimalik märgata perekonna reguleerimist ja kas vallaslaste osakaal suutis märgatavalt mõjutada rahvastiku taastet. 18. sajandi puhul on seda võimalik teada saada perekonnaloo taastamisel saadud andmete põhjal. Eestis on mainitud menetluse abil töödeldud Karuse ja Otepää kihelkonna 18. sajandi materjalid.

Vallaslaste osakaal Eestis sündinud laste hulgas %*

Aastad	Vallaslapsi	Aastad	Vallaslapsi
1690–1694	2**	1960	13,7
1712–1799	2**	1980	18,3
1930–1934	9,8	1990	27,1
		1995	44,1

* 1690–1694: **Palli, H.** The population of Estonia in the last decades of the Swedish period. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 1993, **11**, 199; 1712–1799: **Палли Х.** Естественное движение сельского населения Эстонии 1650–1799, **2**. Таллинн, 1980, 37; 1930–1990: **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia, 1993, **8**, 1667; 1995: Eesti statistika aastaraamat 1996. Tallinn, 1996, 61.

** Ainult maal.

Eesti rahvaarv tuhandetes*

Aasta	Rahvaarv	Aasta	Rahvaarv
1695	350–400	1922	1107
1712	150–170	1934	1126
1782	485	1959	1191
1858	750	1989	1566
1897	956	1996	1476

* 1695–1897 Eesti ala; 1922–1934 Eesti Vabariik; 1959–1989 Eesti NSV; 1996 Eesti Vabariik. 1695–1782: **Palli, H.** The population of Estonia in the last decades of the Swedish period. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 1993, **11**, 203; 1782–1858: **Vahtra, S.** Eesti talurahvas hingeloendite andmel (1782–1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973, 236; 1897: **Kaufmann, V.** Rahvastiku dünaamika ja seda mõjutanud seaduspärasused Eestis XX sajandi esimesel poolel (1897–1959). Käsikiri Teaduste Akadeemia Raamatukogus. Tallinn, 1967, 22; 1922–1934: **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia, 1993, **8**, 1659; 1959–1989: Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel, **I.** Tallinn, 1995, **23**, 35; 1996: Eesti statistika aastaraamat 1996. Tallinn, 1996, 51.

Karusel on vallaslaste osakaal kõigist sündinud lastest 1712–1749 1,8% ja 1750–1799 2,6%.⁴ Oma aja kohta oli see näitaja keskmine ja vallaslaste osa rahvastiku taastel oli üsnagi väike. Ülekaalukas enamuses olid abielus sündinud lapsed. Suur sündimus sunnib oletama, et perekonda tollal ei planeeritud. Sel juhul on aga perekonna suuruse kujunemisel oluline esmakordse abiellumise keskmine vanus, eriti naistel.

Karuse kihelkonnas oli aastail 1713–1799 enne kahekümnendat eluaastat abiellujaid vähe. Ainult 10% naistest sai enne 20. sünnipäeva tanu alla. Enamik neist olid 18–19-aastased, vaid paaril juhul 16-aastased. Naised astusid esimest korda abiellu valdavalt oma kahekümnendatel eluaastatel (83% kõigist esmasabiellunuist). 30–34-aastaselt abiellus 5,6% naistest, 35-aastaselt või vanemalt vaid 1,4%. Keskmine esmasabiellumisvanus oli 23,3 aastat. Seejuures võib aga täheldada keskmise abiellumisvanuse aeglast, kuid pidevat kasvu sajandi vältel: 1713–1749 oli see 21,7, 1750–1774 22,8 ja 1775–1799 24,3 aastat. 1713–1749 oli 22,4% esmasabiellunud naistest alla 20 aasta vanad, 1775–1799 aga ainult 7,1%. Samal ajal kasvas nende naiste osakaal, kes said esimest korda mehele 30-aastaselt või koguni vanemalt. Neid oli 1713–1749 1,5% ja 1775–1799 8,7%.

Meeste vanus esmakordsel abiellumisel oli Karusel kõrgem kui naistel. Kuid vahe polnud eriti suur – sajandi esimesel poolel 1,2 aastat (22,9) ja sajandi viimasel veerandil 2,7 aastat (27,0). Ka mehed abiellusid kõige intensiivsemalt kahekümnendates eluaastates (68,5%), kuigi mitte nii agaralt kui naised. Seevastu üle 30-aastasi mehi, kes esmakordselt endale naise võtsid, oli küllaltki palju (27,6%).⁵

Otepää kihelkonnas oli 1725–1799 naiste keskmine vanus esmakordsel abiellumisel 23,4 aastat. Seejuures keskmine abiellumisvanus aja jooksul suurenes. 1725–1749 abiellusid naised keskmiselt 21,5, 1750–1774 22,8 ja 1775–1799 24,7 aasta vanuselt. Naised abiellusid esimest korda peamiselt kahekümnendates eluaastates (81%), enne kahekümnendat eluaastat oli abiellunud vaid 9,6% ja pärast kolmekümnendat eluaastat 9,4%. Seejuures võib täheldada enne 20. eluaastat abiellunute osakaalu vähenemist aja jooksul: 1725–1748 oli neid 32,2%, 1775–1799 ainult 5,3%.

Meeste keskmine vanus esmakordsel abiellumisel oli Otepää kihelkonnas 1725–1799 25,9 aastat (1725–1749 23,2, 1750–1774 24,9 ja 1775–1799 27,1 aastat). Enne 20. eluaastat oli jõudnud abielluda 2,1% meestest, 20–29-aastaselt abiellus 78,9%, 30-aastaselt ja vanemalt 19%.⁶

Esmakordsel abiellumisel oli Otepääl 8,6%-l kõigist paaridest vanusevahe alla ühe aasta. Harilikult oli esimeses abielus mees vanem. Nii oli see 66,4%-l kõigist

⁴ Palli, H. Lääne-Eesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685–1799). Tallinn, 1984, 54, 116.

⁵ Samas, 60–61, 118.

⁶ Palli, H. Otepää rahvastik aastail 1716–1799. Tallinn, 1988, 76–79.

paaridest (vanem 1–4 aastat 33,5%, 5–9 aastat 25,3% ning 10 aastat ja enam 7,8% paaridest). Naine oli vanem 24,8%-l esmasabiellupaaridest (vanem 1–4 aastat 16,9%, 5–9 aastat 6,6% ning 10 aastat ja enam 1,3% paaridest).⁷

Nii Otepääl kui ka Karusel on esmasabiellumisel täheldatavad sarnased tendentsid. Ajavahemikul 1712–1799 kasvas esmasabiellujate keskmine vanus. Seda saab seletada üldise majandusliku ja sotsiaalse olukorra muutumisega. Pärast sõjategevuse lõppu Eestis oli rahvast vähe, tühje talusid aga palju. Seega oli rohkesti võimalusi saada kiiresti oma talu peremeheks. Üles hariti kõige paremad ja viljakamad ning vähem vaeva nõudvad maad. Rohkesti oli leida heina- ja karjamaid. See tagas karjale küllaldaselt toitu ja põldudele väetist (sõnnikut). Nii paranesid talupoegade elamistingimused. Sajandi vältel olukord muutus – ahenesid võimalused saada oma talu. Üles tuli harida vähemviljakaid maid, karja- ja heinamaade osakaal vähenes. Talupoegade majanduslik olukord muutus kehvemaks. Ka linnad Eesti alal kasvasid visalt. Majandustingimuste halvenemine kajastus sotsiaalsetes oludes ja mõjutas rahvastiku demograafilist käitumist. Inimesed hakkasid abiellumist edasi lükkama. Mõned naised jäid elu lõpuni vallaliseks.

Aastail 1715–1799 oli Otepäa kihelkonnas vahemik abiellumise ja esimese lapse sünni vahel keskmiselt 13,6 kuud. Esimese ja teise lapse sündimise vahe oli palju pikem – keskmiselt 26,5 kuud, teise ja kolmanda vahe veelgi pikem – 30,7 kuud. Edaspidi vahed laste sündide vahel vähehaaval pikenesid: nii oli vaheaeg neljanda ja viienda lapse sünni vahel 32 kuud, seitsmenda ja kaheksanda lapse sünni vahel juba 34,8 kuud. Kuid kui eelmine laps oli surnud enne 8-kuuseks saamist, oli pilt teine: vaheaeg laste sündide vahel oli 15–17 kuud ehk ligikaudu umbes niisama palju kui abiellumise ja esimese lapse sünni vahel.⁸ Laste sündide vaheaja sõltuvust sellest, kas eelmine laps oli surnud esimestel elukuudel (või koguni päevadel) või ta jäi elama (vähemalt üheksanda elukuuni), saab seletada rinnaga imetamise eostusvastase toimega. Sel juhul pikenes vaheaeg järgmise rasestumiseni. See oli naistel juba tollal teada ja ilmselt püüti mõnikord teadlikult imetamisega pikendada. See oli üks algelisi võimalusi perekonna suurust reguleerida.

Eesti talupoegadel oli traditsioonilisel demograafilisel käitumisel peamiseks perekonna suuruse reguleerimise vahendiks abiellumisvanuse, õigemini esmasabiellumisvanuse muutmine. Sellest, kui vanalt naised esimest korda mehele läksid, olenes suurtes joontes laste arv perekonnas. Muidugi oli tollal, nagu tänapäevalgi, ka viljatuid ja väheviljakaid naisi, kuid need olid erandid. Rahvastiku taaste ja perekonna lasterikkus olenes abielus olevatest harilikest naistest.

Kui naine 1716–1799 Otepäa kihelkonnas abiellus 20-aastaselt ja abielu kestis katkematult naise 50. eluaastani (või kauem), sündis tal keskmiselt 9,6 last. Kui

⁷ Palli, H. Otepäa rahvastik aastail 1716–1799, 146.

⁸ Samas, 84–86, 151.

naine abiellus 25-aastaselt, siis oli samadel eeldustel sündinud laste arv 7,4, kui naine abiellus 30-aastaselt, siis 5,2.⁹

Abiellumisvanusest, eriti esmakordsel abiellumisel, olenes abielus olevate isikute osakaal. Otsustav rahvastiku taastes oli just 15–44-aastaste abielunaiste osakaal. Andmed eri kihtidesse kuuluvate külanaieste abielulisusest Otepääl (tab. 4) sobivad hästi esmakordse abiellumisvanusega samas kihelkonnas. Üle 15 aasta vanustest naistest kokku oli Otepääl abielus 55,8%, pererahva hulka kuuluvatest naistest 62,7%, vabadikunaistest 38,5% ning sulasrahva naistest 53,6%.¹⁰

Tabel 4

Abielus olevate naiste osakaal vanuserühmiti Otepääl 1765. aastal %*

Sotsiaalne seisund	Vanuserühm						
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
Külarahvas kokku	8,1	54,1	81,7	86,7	80,1	81,5	72,9
Pererahvas	10,4	62,3	87,4	88,9	89,2	91,7	82,4
Vabadikud	2,2	23,1	65,6	74,2	60,5	56,8	57,9
Sulasrahvas	15,8	43,8	82,3	90,0	57,1	100,0	–

* Palli, H. Otepää rahvastik aastail 1716–1799. Tallinn, 1988, 42, 128–130.

Abielus olevate naiste hulk külarahva eri kihtides näitab, et majanduslik kindlustatus avaldas 18. sajandi inimeste demograafilisele käitumisele suurt mõju. Pererahva hulka kuuluvad naised abiellusid varem, eriti tähtis oli, et vanuses 20–29 aastat oli neid rohkem tanu all. Just selles vanuses naised olid viljakad ja nende potentsiaalne panus rahvastiku taastesse oli oluline. Vabadikunaised abiellusid hilisemas eas ja nende abielulisus oli suhteliselt madal. Suurel määral sõltus see majanduslikust ebakindlusest – enamik vabadikke elas peost suhu.

Pulmi peeti lähtudes majanduslikest võimalustest. Talupoegade pulmahooaeg oli novembrist jaanuarini. See oli aeg, kui vili oli salves, loomad veristatud, vaba aega rohkem käes ja harilikult ka saanitee valmis.

Külarahvas moodustas 18. sajandil 85–90% Eesti ala rahvastikust ja just nendest sõltus rahvastiku taaste ehk asendumine. Traditsioonilise demograafilise

⁹ Palli, H. Otepää rahvastik aastail 1716–1799, 148.

¹⁰ Samas, 112, 116–118.

taaste põhijoontest võib välja tuua järgmised. Perekonna piiramine (laste arvu piiramine perekonnas) polnud veel peaaegu levinud, mõnevõrra tehti seda imetusperioodi pikendamisega. Peamiseks laste arvu mõjutamise teguriks oli esmasabiellu astujate vanus. See määras põhijoontes ära laste arvu perekonnas. Just abiellumiste edasilükkamisega mõjutati perekonna suurust. Vallaslaste osakaal oli maal vähene ja neil ei olnud rahvastiku taastes suuremat osa. Sündimuskordaja oli suur (keskmiselt umbes 40‰), ka suremus oli suur (25–30‰). Võrdlemisi suur oli rahvastiku loomulik iive (10‰ lähedal).

19. sajandi esimesel poolel näib eesti talupoegade demograafiline käitumine põhijoontes sarnanevat 18. sajandi omale. Tõsi, sündimus oli mõnevõrra madalam: 1720–1799 oli keskmine sündimus 39,6‰, 19. sajandi esimesel poolel 36,3‰ (tab. 1). Sündimuse mõningane vähenemine seletub oletatavasti (täpsemalt on küsimus uurimata) nekrutivõtmise mõjuga. Nektuteid hakati Eesti alalt Vene vägedesse võtma alates 1797. aastast ja see jätkus sõjaväereformini aastal 1874. Arvatakse, et kokku võeti Eesti alalt kroonusse kuni 100 000 meest. See arv on küllaldane, et mõjutada sündimuse langust umbes 8% võrra.

Samal ajal avaldasid rahvastiku muutumisele mõju ka mõned positiivsed tegurid. Rahvaarv kasvas poolelt miljonilt aastal 1800 kolmveerand miljonini aastal 1858 (tab. 3). Üks positiivseid mõjureid (kuigi peamiselt moraalne) oli pärisorjuse kaotamine 1816 Eestimaal ja 1819 Liivimaal. Teiseks jätkus 19. sajandi esimesel poolel uute maade ülesharimine, eriti metsastes ja soistes kihelkondades. Kolmandaks hakkas Eestis üha enam levima kartulikasvatus, seda ka talupoegade hulgas, algul aedades, hiljem põllul.¹¹ Neljandaks hakkas mõju avaldama rõugete panemine – see vähendas suremist rõugetesse, seda eriti laste seas.

Rahvaarvu kasv jätkus ka 19. sajandi teisel poolel – 1897 oli Eesti alal 956 000 elanikku (tab. 3). Uueks nähtuseks oli linnarahvastiku kiire kasv. Kui 18. sajandil elas linnades umbes 5% rahvastikust, siis 1897 juba 19%. Teine uus nähtus oli eestlaste massiline ümberasumine Venemaale. Kokku võib aastail 1850–1917 Venemaale asunute arvu hinnata 200 000-le.

1865–1913 oli keskmine sündimus Eestimaal 30,2‰ ja Liivimaal 30,3‰.¹² Sündimuse tase on võrreldes ajavahemikuga 1800–1849 langenud märgatavalt (6‰ ehk 16,5% võrra). Alates aastast 1876 on Eestis jälgitav sündimuse langustendents (tab. 1). Umbes 60 aasta jooksul (1871–1939) langes sündimus kaks korda (33,7‰-lt 16,1‰-ni). Nii suur sündimuse langus sai tekkida vaid ülemineku tõttu perekonna reguleerimisele ehk laste arvu teadlikule piiramisele perekonnas. Et asi tõesti nii oli, seda näitavad ka teised andmed.

Naiste üldviljakus (aastas sündinud laste arv ühe viljakas eas oleva naise kohta) langes 1934. aastaks võrreldes 1765. aastaga 2,8 korda (tab. 5). Sama võib

¹¹ Ratt, A. Mõnda maaviiljeluse arengust Eestis läbi aegade. Tallinn, 1985, 224–225.

¹² Рашин А. Население России за 100 лет (1811–1913). Статистические очерки. Москва, 1956, 167–168.

öelda ka naiste abieluviljakuse kohta. 18. sajandi tasemest langes see aastateks 1930–1934 3,2 korda (tab. 6), koguni kiiremini kui naiste üldviljakus. Abieluviljakuse suurem langus võrreldes naiste üldviljakuse kahanemisega on seletatav vallaslaste osakaalu suurenemisega: 18. sajandil oli vallaslapsi maakihelkonnades 2% ja 1930–1934 Eestis 9,8% (tab. 2).

Samal ajal langes ka abielus olevate naiste osakaal, eriti 20–29-aastaste naiste hulgas (tab. 7). Vallaslaste osakaalu kasv suutis abielunaiste osakaalu vähenemisest tekkinud viljakuse langust vaid osaliselt korvata.

Tabel 5

Naiste üldviljakus*

Ala	Aastad	Viljakus	Ala	Aastad	Viljakus
Otepää khk.	1765–1780	0,169	Eesti NSV	1980	0,0595
Eesti ala	1897–1899	0,1536		1988	0,0656
Eesti Vabariik	1930–1934	0,061	Eesti Vabariik	1994	0,0386
				1995	0,0369

* 1765–1780: **Palli, H.** Otepää rahvastik aastail 1716–1799. Tallinn, 1988, 111, 124, 134, 135; 1897–1899: **Katus, K.** Fertility trend in Estonia. – Rmt.: The Estonian–Finnish Demographic Seminar. February 5–8, 1990. Tallinn, 1990, table 4; 1980–1994: Eesti, Läti ja Leedu. Demograafiakogumik. Tallinn, 1996, 49; 1995: Eesti statistika aastaraamat 1996. Tallinn, 1996, 59.

Tabel 6

Naiste abieluviljakus*

Ala	Aastad	Viljakus
Otepää khk.	1716–1799	0,356
Eesti ala	1897–1899	0,2132
Eesti Vabariik	1930–1934	0,1102

* 1716–1799: **Palli, H.** Otepää rahvastik aastail 1716–1799. Tallinn, 1988, 148; 1897–1899, 1930–1934: **Katus, K.** Fertility trend in Estonia. – Rmt.: The Estonian–Finnish Demographic Seminar. February 5–8, 1990. Tallinn, 1990, table 4.

Abielus olevate naiste osakaal vanuserühmiti %*

Ala	Aasta	Vanuserühm		
		20–29	30–39	40–49
Otepää khk.	1765	65,5	83,7	78,0
Eesti ala	1897	39,9	72,7	73,6
Eesti Vabariik	1934	37,4	60,3	61,7
Eesti NSV	1970	61,7	71,8	73,5

* 1765: Palli, H. Otepää rahvastik aastail 1716–1799. Tallinn, 1988, 111–112; 1897: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. XXI. Лифляндская губерния. СПб., 1905, 30–33; XLIX. Эстляндская губерния. СПб., 1905, 11; 1934, 1970: Laas, K. Rahvastikuprotsessidest Eestis. Tallinn, 1978, 84.

19. sajandi viimasest veerandist järgmise sajandi neljakümnendate aastateni toimus Eestis üleminek perekonna reguleerimisele. Selleks kasutati aborte, *coitus interruptus*'t ja kondoomi. Pärast vastava antiseptika kasutuselevõttu peeti aborte suhteliselt ohutuks ja nende populaarsus pidevalt kasvas.

Sündimuse langemisega paralleelselt langes ka suremus (tab. 1). Põhiliselt hakkas suremus vähenema 19. sajandi teisel poolel. Seejuures nagu sündimusegi puhul toimus suremuse suurem langus 1875–1913 ja jätkus 1920–1939. Suremuse vähenemist mõjutasid kõige enam arstiteaduse edusammud. Haigusi vähendasid hügieeniharjumuste levik rahva hulgas, uute paremate eluhoonete ehitamine (eriti maal) ja elatustaseme tõus. Siiski vähenes suremus aeglasemalt kui sündimus ja seetõttu kahanes Eestis loomulik iive.

1750–1799 oli loomulik iive Eesti alal 10,5‰, 1801–1850 8,1‰, 1911–1913 6,1‰ ning aastatel 1935–1939 oli langenud 1,1‰-ni. Seega oli eestlaste iive juba nullilähedane. Väheses sündimuses ja madalas iibes peitub suur oht: rahvastik ei ole suuteline taastama võimalikke kaotusi, eriti kui need on suured.

Eesti ajaloos on korduvalt ette tulnud raskeid rahvastikukatastroofe, milles hävis üle poole rahvastikust. Näiteks oli see nii pärast Liivi sõda (1558–1583), Poola–Rootsi sõda (1600–1629, Eesti alal 1600–1625) ja Põhjasõda (1700–1721, Eesti alal 1700–1710). Võimalik, et ka Muistses vabadusvõitluses (1208–1227) hukkus kolmandik kuni pool Eesti rahvast. Suur sündimus ja pärast katastroofe madalale langenud suremus tõstsid iibe kõrgeks ja lüngad täideti 50–60 aastaga. Madala loomuliku iibe korral kuluks suurte kaotuste korvamiseks aastasadu. Tegelikult kaetakse siis lüngad rahvastikus sisserände abil, kusjuures saabuvad ei ole üldjuhul põlisrahvusest.

Perekonna planeerimine ja suremuse kahanemine töid kaasa rahvastiku kahanemise. Suure sündimuse ja suure suremuse korral oli laste osakaal rahvastikus suur ja vanurite oma väike. Laste osakaal Eestis vähenes pidevalt, vanurite oma aga suurenes, eriti pärast 1897. aastat (tab. 8).

Tabel 8

Rahvastiku vanuseline koostis %*

Ala	Aastad	Vanuserühm		
		0–14	15–59	60 ja üle
Otepää khk.	1765	38,9	58,6	2,5
Eesti ala	1881	33,3	58,6	8,1
	1897	32,0	58,3	9,7
Eesti Vabariik	1922	24,9	63,0	12,1
	1934	22,7	63,4	13,8
Eesti NSV	1970	22,2	61,1	16,7
	1989	22,3	60,9	16,8
Eesti Vabariik	1995	20,7	60,8	18,5

* 1765: **Palli, H.** Otepää rahvastik aastail 1716–1799. Tallinn, 1988, 24; 1881–1934: **Maiste, M.** Muutused Eesti rahvastiku vanuselises ja soolises struktuuris aastatel 1881–1934. Tallinn, 1988. Käskikiri TTÜ Raamatukogus, 62–63; Eesti statistika aastaraamat 1990. Tallinn, 1990, 29–30; 1995: Eesti, Läti, Leedu. Demograafiakogumik. Tallinn, 1996, 44–45.

Eesti rahvastiku demograafiline käitumine ja taastetüüp olid tihedasti seotud Euroopa rahvastikuprotsessidega. Üleminek perekonna reguleerimisele (seda nimetatakse ka demograafiliseks revolutsiooniks) toimus 19. sajandi lõpul ja kahe maailmasõja vahel suuremas osas Euroopa maadest. See algas Prantsusmaal, kus juba 18. sajandi lõpul hakkas sündimus langema. Eriti märgatavaks muutus langus pärast Suurt Prantsuse revolutsiooni ja jätkus aeglaselt, kuid pidevalt läbi kogu 19. sajandi ja ajavahemiku kahe maailmasõja vahel.¹³

Teistes Euroopa maades algas üleminek perekonna piiramisele hiljem ja sündimuse kahanemine oli maati erinev. Sündimuse langust võib täheldada näiteks Rootsis, Soomes, Inglismaal-Walesis ja Saksamaal, kusjuures viimases sündimus

¹³ **Bourgeois-Pichat, J.** The general development of the population of France since the eighteenth century. – Rmt.: Population in History. Essays in Historical Demography. London, 1965, 506.

tõusis Teise maailmasõja eel Hitleri võimu tehtud soodustuste tõttu. Rootsisis oli üleminek perekonna reguleerimisele üsna aeglane, kuid see algas varem kui Eestis. Seevastu Soomes toimus üleminek perekonna reguleerimisele aeglasemalt kui Eestis. Samal ajal vähenes Lääne-Euroopas suremus, kasvas keskmine eluiga ja rahvastik vananes. Ehkki suremus oli väike, kahanes sündimus eriti kahe maailmasõja vahel kiiresti ja koos sellega langes loomulik iive.¹⁴

Venemaa rahvastiku demograafiline käitumine erines tunduvalt Lääne-Euroopa omast. Sündimus oli seal väga suur: 1861–1913 50-s Euroopa-Venemaa kubermangus keskmiselt 48,9%. Venemaa Aasia-osas oli sündimus veelgi suurem. Siiski võib ka Venemaal täheldada alates aastast 1886 sündimuse langust. See kahanes järk-järgult 43,9%-ni aastail 1911–1913.¹⁵ Nõukogude Liidus oli sündimus 1926 44,0%, 1940 – 31,2% ja 1950 – 26,7%¹⁶, Venemaal (Vene Föderatsioonis) 1953 25,3%¹⁷. Hoolimata sündimuse suurest kahane misest 1913–1953 oli see ometi Venemaal 1953 kõrgem kui Eestis 1913. Alles aastail 1958–1968 toimus Venemaal sündimuse langus Lääne-Euroopa maadega võrreldavale tasemele (sündimus oli Venemaal 1957 24,7% ja 1968 14,1%¹⁸).

Eesti rahvastiku demograafiline käitumine oli juba 17.–18. sajandil lähedane Lääne-Euroopa rahvastiku demograafilisele käitumisele ja erines järsult Venemaa rahvastiku omast. Ka üleminek perekonna planeerimisele toimus Eestis samal ajal kui Lääne-Euroopas.

Pärast Teist maailmasõda mõjutasid Eesti rahvastiku demograafilist käitumist rahvastiku koostises toimunud muutused. Eesti kaotas Teise maailmasõja ajal ja sellele järgnenud stalinliku terrori tõttu 352 000 inimest. Neist hukkus 95 700, Läände pages 71 000, Saksamaale asus ümber 21 000 ja Rootsi 7500. Seevastu tulvas Eestisse aastail 1944–1991 umbes pool miljonit inimest muudelt Nõukogude Liidu aladelt, nende hulgas 77 000 Venemaa eestlast.¹⁹

Teisest küljest töid arstiteaduse edusammud, eriti antibiootikute laialdane kasutamine pärast Teist maailmasõda kaasa suuremuse järsu langemise. Sellega kaasnes rahvastiku keskmise eeldatava eluea pikenemine.

Eestis tõusis sündimus 1950–1954 18,3%-ni, langes 1955–1959 16,9%-ni ning jäi 15 ja 16% vahele. Imselt oli sündimuse tõus seotud kõrgema sündimusega Eestisse asunud muulaste ja Venemaa eestlaste hulgas. Hiljem, kui ka Venemaa rahvastik oli üle läinud perekonna piiramisele, langes sündimus Eestis elavate muulaste hulgas ja Eesti rahvastiku sündimus stabiliseerus umbes 1935.–1939. aasta tasemele (tab. 1). 1960. aastatest ühtlustus Eestis eestlaste ja muulaste demograafiline käitumine.

¹⁴ Вишнеvский А. Демографическая революция. Москва, 1976, 162–163.

¹⁵ Рашин А. Население России за 100 лет, 168.

¹⁶ Население России (численность, состав и движение населения), 1973. Статистический сборник. Москва, 1975, 69.

¹⁷ Samas, 70.

¹⁸ Samas.

¹⁹ Tiit, E. Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia, 1993, 9, 1848–1849.

Suremus vähenes pärast Teist maailmasõda Eestis suuresti. 1935–1939 oli suremus Eestis 15‰, 1950–1954 13,4‰ ja langes 1960–1964 10,5‰-le. Seejärel hakkas suremus koos rahvastiku vananemisega uuesti tõusma, jõudes 1980–1984 12,3‰-ni (tab. 1).

Keskmine eeldatav eluiga 1932–1934 oli Eestis 56 aastat, 1958–1959 68 ja 1988 71 aastat.²⁰ Suremuse languse ja keskmise eeldatava eluea (ning ka tegeliku eluea) pikenemise tõttu, oli Eesti rahvastiku iive 1950–1989 positiivne.

Eesti rahvastiku demograafilises käitumises Teise maailmasõja järel ilmnenud olulisi muutusi on abieluvormide teisenemine ja lahtumuse suurenemine. Traditsioonilise demograafilise käitumise perioodil oli abielulahutuste arv väga väike (eesti talupoegadel 18. sajandil peaaegu tundmatu) ja vallaslaste osakaal madal. 19. sajandi lõpupoolel oli maal vallaslapsi 4,5% ja 1938 Eesti Vabariigis 8,4%, 1975–1979 oli vallaslaste osakaal tõusnud 16,5%-ni, 1985–1989 juba 22,6%-ni.²¹ Suurelt osalt oli see tõus seotud vabaabielude ja külalisabielude levimisega.

Uueks nähtuseks oli abielulahutuste arvu ja sellega koos lahtumuse kiire kasv. Kui 1930. aastail oli lahtumus 0,6–0,7‰, siis 1984–1989 kasvas see näitaja 4,1‰-ni (abiellumus oli samal ajal 8,5‰).²² Abielud muutusid ebapüsivaks ja ebakindlaks. See pööre ei tähendanud midagi head rahvastiku taastele – vastupidi, see mõjus sündimusele negatiivselt.

Kõigi nende demograafilise käitumise muutuste taustal mõjus üleminek uuele poliitilisele ja majanduslikule süsteemile 1991–1995 rahvastiku taastele negatiivselt. Sündimus langes kiiresti ja suurenes suremus (tab. 1). Rahvastiku loomulik iive muutus negatiivseks. 1987 oli loomulik iive 4,4‰, 1991 – 0,3‰, 1992 – 1,4‰, 1993 – 4,0‰, 1994 – 5,3‰ ja 1995 – 4,9‰. Pikemat aega püsinud negatiivne iive võib saada eesti rahva kahanemisprotsessi alguseks. Kuigi mitteeestlastel on negatiivne iive mõnevõrra kõrgem kui eestlastel, ei mõjuta see eestlastele tõusnud ohtu (muulaste põhimass elab väljaspool Eestit). Rahvastiku demograafilise käitumise muutumine, mis väljendus laste arvu teadlikus piiramises perekonnas ja abielude kujunemises ebakindlaks, on viinud ohtu eesti rahva püsijäämise.

Võib esitada mitmeid variante Eesti rahvastiku muutumise kohta tulevikus. Kui välistada lausa ootamatuid arenguid, eriti rahvastikukatastroofe, siis sõltub areng suurel määral rahvastiku demograafilisest käitumisest. Optimistliku variandi järgi mõne (kahe kuni nelja) aasta pärast majanduslik olukord Eestis paraneb, abielud stabiliseeruvad, lahtumus väheneb ja sündimus hakkab tõusma. Kuid ilmselt ei tõuse sündimus üle 15–16‰ (või tõuseb üle selle taseme vaid paariks aastaks). Samal ajal on karta, et suremus jääb püsima 14–15‰ tasemel või koguni tõuseb. Edasist suremuse tõusu on oodata rahvastiku vananemise tõttu.

²⁰ Tiit, E. Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia, 1993, 8, 1661.

²¹ Samas, 1667.

²² Samas, 1671–1672.

Nii jääb ka sündimuse tõusu ajal rahvastiku loomulik iive nulli lähedale. 10–15 aasta pärast jõuab fertiilsesse ikka negatiivse iibe päevil sündinud väikese-arvuline põlvkond ja kui sellel ajal sündimus jääb muutumatuks, tekib jälle suur negatiivne iive. Rahvastiku loomulik iive võtab laine või spiraali kuju, kusjuures tendents suundub rahvaarvu kahanemisele. Kui niisugune tsükkel hakkab korduma, viib see aja jooksul eestlaste hääbumisele.

Ühe prognoosi järgi väheneb Eesti rahvaarv aastaks 2000 1 442 000-ni ja aastaks 2020 1 249 000-ni. Järgmise 20–30 aasta jooksul võib Eesti rahvaarv langeda alla ühe miljoni. Eestlaste arv võib aga langeda aastaks 2020 800 000–850 000-ni ja aastaks 2050 600 000–700 000-ni.

Muidugi võib kujutleda veelgi pessimistlikumaid prognoose. Kui oletada, et Eesti majandus jääb kiratsema ja samal ajal seoses Eesti astumisega Euroopa Liitu tekib töajõu vaba liikumine ning väljaränd Eestist hoogustub, võib rahvaarv Eestis (ja eestlaste arvukus) veelgi kiiremini kahaneda. Niisugune perspektiiv on liiga sünge, et sellega leppida. Ilmselt tuleks selle vältimiseks teha kõik, et saavutada muutusi rahvastiku demograafilises käitumises. On vaja kujundada perekonnad lasterikkamaks ja abielu püsivamaks. Ja mida varem niisugused muutused toimuvad, seda parem. Praegu võiks tekkinud lüngad ja tulevikus toimuvad tagasilöögid korvata, kui iga naine sünnitaks oma eluajal kolm last. Kui pööre demograafilises käitumises toimuks 20–30 aasta pärast, on igal naisel vaja sünnitada neli kuni viis last. Viimasel juhul tuleks juba rahvastiku demograafilisel käitumisel teha tagasipööre 19. ja 20. sajandi piirimaile. Loomulikult oleks seda raske saavutada.

Demograafilist käitumist pole võimalik muuta üleöö. See nõuab peale muu veel aega. Ilmselt tuleb muuta eluideaale ja ajada aktiivset riiklikku perepoliitikat, näiteks suurendada lastetoetusi. Suurt tähelepanu tuleks pöörata tervishoiu- ja sotsiaalpoliitikale. Oluline on ka suremuse vähendamine, eriti fertiilses eas olevate inimeste suremuse vähendamine. Järsult tuleks vähendada meie rahva kaotusi enesetappude, õnnetuste ja mõrvade läbi.

Kui me ei alusta kohe rahvastiku taastootmise mõjutamist, siis jätame tulevastele põlvedele niisuguse koorma, millega nad võib-olla toime ei tulegi.

SOME FEATURES OF THE DEMOGRAPHIC BEHAVIOUR OF THE ESTONIAN POPULATION

Heldur PALLI

Parish registers were introduced in Estonia in the 17th century. From the second half of the 17th century it is possible to trace features of the demographic behaviour of the Estonian population.

The traditional demographic behaviour of Estonian peasants (who made up about 90 per cent of the whole population) from the late 17th century to the first half of the 19th century had the following characteristics: the mean age of females at the first marriage was 23–25 years, the percentage of illegitimate children was low (about 2 per cent), divorces were very rare. The birth rate (36–40 per thousand) and the death rate (27–39 per thousand) were quite high.

From the late 19th century family planning became quite common. The birth rate fell from 33.7 in 1871–1875 to 16.1 in 1935–1939. The death rate fell from 23.0 in 1881–1885 to 15.0 in 1935–1939. Illegitimacy rose as high as 9.8 per cent in 1930–1934. The divorce rate was 0.7 per thousand in the 1930s.

In recent years the demographic situation in Estonia has become alarming: the natural increase is negative (in 1994 the birth rate was 9.5 and the death rate 14.8). Moreover, in 1984–1989 the divorce rate was 4.1, while the marriage rate was 8.5. An active demographic policy is needed to overcome this situation.

SOME FEATURES OF THE DEMOGRAPHIC BEHAVIOUR OF THE ESTONIAN POPULATION

Parish registers were introduced in Estonia in the 17th century. From the second half of the 17th century the population rose, because of the demographic

¹¹ Samal 1697.
¹² 1697–1701, 1698.